

УДК 130.2:303.442.4

Рижкова Д. С.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ЛЮДИНА ТА ЇЇ ДВІЙНИКИ: ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА?

У статті аналізуються феномени двійника та двійництва в минулому та за сучасних соціально-культурних обставин. Здійснюється спроба філософського осмислення та типологізації двійників. Показано, що двійник конституюється як позитивне або негативне особистісне явище. Двійництво набуває нової природи і перспектив, переходячи у віртуальний світ, ґрунтований на найновіших науково-технічних досягненнях.

Ключові слова: двійник, «паралельний світ», художня література, шизоаналіз, віртуальна реальність.

В статье анализируются феномены двойника и двойничества в прошлом и в современных социально-культурных обстоятельствах. Осуществляется попытка философского осмысления и типологизации двойников. Показано, что двойник конституируется как позитивное или негативное личностное явление. Двойничество приобретает новую природу и перспективы, переходя в виртуальный мир, основанный на новейших научно-технических достижениях.

Ключевые слова: двойник, «параллельный мир», художественная литература, шизоанализ, виртуальная реальность.

The paper analyzes the phenomena of Doppelganger and Duplicity in the past and present socio-cultural circumstances. An attempt to comprehend philosophically and work out a typology of Doppelgangers is made. It is shown that the Duplicity is constituted as a positive or negative personal phenomenon. Duplicity takes on a new nature and prospects, coming to a virtual world based on the latest scientific and technical achievements.

Key words: Doppelganger, «parallel world», fiction, shizoanaliz, virtual reality.

Актуальність теми обумовлена сучасним філософсько-культурологічним інтересом до фігури Іншого в найрізноманітніших його варіантах, в тому числі і до фігури Двійника, коли децентрований світ стає підґрунтям для формування мережевого, децентрованого типу людської ідентичності, а суб'єкт з неукоріненим «Я» постійно зміщує акценти самоотождження. *Мета статті* полягає в тому, щоб, спираючись на історію розвитку теми двійників та особливості сучасної реальності, типологізувати двійників і виявити особливості та подальші перспективи феномену двійництва.

Проблематика «двійництва» має певну історію, вона раніше *розроблялася* З. Фройдом [10], М. Фуко [11], Р. Бартом [1], Ж. Бодріаром [3] та ін. В їхніх роботах проявляється інтерес до найрізноманітніших її тематизацій. В дискурсивно роздробленому полі сучасності двійника все складніше вписати в рамки якогось єдиного розуміння. Він може набувати більшу кількість форм, ніж це уявлялося раніше, і різноманіття цих форм вимагає нового осмислення. Феноменологічний підхід до вивчення двійників сполучається з герменевтичним і екзистенціальним, герменевтичний – з психоаналізом, а психоаналіз, попри своє різноманіття, через лаканівську школу пов'язаний зі структуралізмом і постструктуралізмом. Від Лакана пряма лінія йде до його критиків – Дельоза і Гваттарі з їх концепцією шизоаналізу. Отже, феномен двійництва осмислюється методологічно багатобічно: це виправдовується, принаймні почасти, складною чи навіть суперечливою багатоманітністю способів існування людини в світі, її втручання в нього чи уникнення.

Двійник не тільки по-різному називався у різних народів, але й мав різне призначення. Про це можна судити, виходячи з аналізу джерел, автори яких працювали у руслі культурологічних досліджень (зокрема, Р. Барт, В. Руднев, Ж. Бодріар). Двійник є біполярним, він може бути проявом «темної сторони» людини, провісником нещастя і смерті; з іншого боку, він здатен бути таким собі втіленням «ідеального Я», янгелом-охоронцем, спроможним допомогти людині чи навіть «підмінити» її у потрібний момент. Людина може гнатися за своїм двійником і намагатися зрозуміти і прийняти його, а може заперечувати і уникати це своєрідне «alter ego».

Сучасність конститує нові способи відношення людини зі світом. Проте людина завжди, що було відмічено за часів розквіту екзистенціалізму, намагається знайти вихід за межі заглибленості в буття. Варіантів всього два: смерть або трансформація свідомості. Трансформація свідомості як процес може бути як свідомою, так і неусвідомленою. Однією з форм трансформації є пошук двійників у сфері інобуття як радикальної реакції на буття, що існує як буденність і одноманітність (відхід від себе). Інша форма трансформації свідомості: вихід за межі непорозуміння (відхід від світу). Люди вибирають або шлях «відходу від себе» через втіленість у власних двійників, або шлях «відходу від світу» у вигляді реалізації себе Іншими в альтернативних світах. Таке інобуття найбільш виразно показує можливість реалізації людини іншою в тих світах-двійниках, що є чітко окресленими, зі сформованими межами і радикально несхожими на буденність.

Семантика можливих світів розроблялась ще Г. В. Ляйбніцем. У двадцятому столітті її значення зросло завдяки новим ідеям у фізиці та філософії. Універсум тепер не зводиться до одного-єдиного світу, який еволюціонує у точно «лінійному часі», одна і та ж подія може «програватися» в кількох «паралельних світах», світах-двійників. Це розуміння входить у художню літературу. Х. Борхес, А. Рюноске, М. Павич активно використовують таку *репрезентацію* подій у своїй творчості. Так у «Хазарському словнику» Павича одні й ті ж події прописані як мінімум з трьох точок зору (просторова багатоваріантність), а також сам текст може прочитуватись з будь-якого місця, у будь-якій послідовності, що руйнує часову лінійність.

Утопії були найбільш раннім типом можливого *су-часного* світу. Антиутопії з'явилися пізніше як певна реакція на утопічний «ідеалізм». Але з огляду на ідею світів-двійників вони нічим не відрізнялися від утопій, лише показували картину не процвітання, а занепаду, не пропонуючи оптимістичних рішень актуальних проблем. Тому поряд з антиутопіями набув популярності інший жанр. Це – епічні саги, що розповідають про прекрасне майбутнє або про паралельні світи, котрі криють у собі безліч небезпек, але, у порівнянні з повсякденною реальністю, здаються казковим світом. Завдяки розвитку кінематографу, телебачення і комп'ютерних технологій такий тип «можливих світів» набуває чіткості і «доступності». Науково-фантастичні «світи» існують за схожим сценарієм.

Прописаний одного разу автором світ-двійник стає концептом. У вигаданому світі діють певні закони, він населений певними істотами, вони вступають у певні – ліричні, драматичні і т.п. стосунки. І текст-концепт «оживає». За книгою знімається фільм, за фільмом робиться комп'ютерна гра; все це в сукупності формує коло шанувальників даного «паралельного світу», які, не виходячи за спочатку окреслені рамки, вписують в нього свої власні фрагменти, грають в «часово-просторові шахи фігурками вигаданого світу». Світ буденності знаходить свого двійника у цих витворах, що доповнюють рутину повсякденності яскравими героями і екстремальними подіями, хоча і вигаданими, але, тим не менше, цілком здатними компенсувати нестачу адреналіну у крові реального користувача.

Класичне «Задзеркалля», як світ явно «паралельний» і покритий таємницею, змінюється на «Задвер'є» чи «Застеньє» [4] (ці терміни тут і далі вживаються російською мовою, оскільки поки що немає їх усталеного українського перекладу), можливий світ, який не можна назвати небезпечним або незнаним – він просто Інший. Він приваблює своєю незвичністю, залишаючись двійником реальності, тому що в ньому присутні всі умови для функціонування людини. Щоб «увійти до нього», слід «просто» «зробити крок за двері». І якщо із Задзеркалля той суб'єкт, який потрапив в нього, хотів скоріше повернутися «додому», то «Задвер'є» приманює своєю яскравістю чи комфортністю так, що дуже часто з нього повертатися не хочеться. У художній літературі цей момент чітко зображений через метафору «викреслювання з реального життя» того героя, який потрапляє до «Задвер'я»: про нього забувають рідні і близькі, він виявляється безповоротно втраченим для тієї реальності, з якої походить.

Попри те, що «Задзеркалля» все більше поступається місцем «Задвер'ю», воно не знищене остаточно. Тематика дзеркала в двадцятому столітті набула широкого розповсюдження завдяки новому погляду на живопис і розвиток кінематографу. Фольклорний мотив Чарівних дзеркал чітко відображає сподівання і надії людини з приводу того, що хотілося (або не хотілося) би побачити їй у реальності, і що вона як (останню) надію переносить на задзеркальний світ. Це картини минулого і майбутнього, це ідеалізований, вдосконалений образ «Я» (або приписування двійникові всіх своїх недоліків), це спроби

побачити у дзеркалі свою «другу половинку». У ситуації «діалогу» з дзеркальним двійником перед людиною можуть повставати картини її життя, «прокручуватися» життя цілком. Дзеркало є засобом погляду на себе збоку, коли людина не в змозі сховатися від самої себе, від власної непривабливості. Це та частина Задзеркалля, яка відходить від самозамилування, хоча моменти нарцисизму характерні для подібного типу двійництва. Таким чином – в дзеркалі можуть відобразитися «прекрасне Я», «хибне і зле Я», «Я, як воно є» і «бажане чи належне Я»: ця варіативність ще більше посилює значення дзеркала навіть для сучасної людини.

Традиційне приписування позитивних характеристик – дню, а негативних – ночі вкорінене у багатовіковій традиції. Ніч створює ілюзію, що ніхто не побачить тієї темної, ганебної сторони особистості, яку вона свідомо або несвідомо намагається приховати вдень. Вночі середньостатистичний клерк несподівано стає комп'ютерним хакером або серійним вбивцею. Ілюзія непомітності і, як наслідок, всездозволеності, провокує людину на здійснення тих вчинків, на які вона б не наважилася вдень. Найчастіше подібне перетворення відбувається свідомо: в цьому випадку людина цілий день носить маску добропорядного громадянина, але відкидає її з настанням темряви. Найскладніший випадок – коли людина губиться і не може повноцінно ідентифікувати себе ні з нічним, ні з денним варіантом. Вона – двоєдушна, існуючи, по суті, як дві різні особи в одному тілі, не пов'язуючи себе остаточно з жодною. Ця роздробленість, неукоріненість позначається вкрай негативно на психіці. І в певний момент людина вже не в силах зрозуміти, який з варіантів її «Я» – справжній, а який – лише двійник «Я». В такій ситуації, як правило, менш скутий умовностями «нічний» Двійник одержує верх і повністю підпорядковує собі «Я» добропорядного громадянина, навіть якщо до цього був таким собі фантазмом, за яким людина намагалася приховати сама від себе сірість буденності.

Спроба втечі від труднощів чи буденності реального соціуму у «паралельний світ» чи через трансформацію у «нічного Двійника» раніше викликала думку, причому не тільки у оточуючих, а й у самої «роздвоєної особи», що щось не так саме з нею, а не з суспільством загалом чи з конкретною ситуацією, в якій вона знаходиться. Така оцінка провокувала негативні варіанти ставлення та навіть лікування, які найчастіше тільки погіршували ситуацію. Двійник як якесь «хворобливе марення свідомості» знищувався, заглушався дією психотропних ліків. Та особа, яку лікували «зовні», часто «всередині» залишалась роздробленою і загубленою, тобто ефект від медичного розв'язання соціальних чи моральних проблем був зазвичай не те що позитивно-незначущим, а навіть негативним і не виключав рецидивів.

На відміну від класичних клінічних практик, шизоаналіз бачить як свій об'єкт дослідження скоріше метафору шизофреніка. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі вносять корективи у розуміння шизофренії як психічного відхилення та пропонують відкинути старий, тупиковий погляд на неї. Шизоаналіз пропонує нове бачення шизофреніків як машин бажання, на шляху яких виникають перешкоди, викликані едіпізацією (як її розумів психоаналіз) [5, с. 230-247]. Він пов'язує масовий розвиток шизофренічних розладів з розвитком капіталізму, вказуючи на те, що кожна сучасна людина в чомусь є шизофренік. Однак «класичний» шизофренік – це безмежне втіленням модусу бажання і внутрішнє замикання шизофреніка відбувається через культурно-обумовлену неможливість реалізувати всі бажання повною мірою. За шизоаналізом, саме едіпізація перетворює шизофренічного суб'єкта в аутиста, повністю закритого від будь-якого зовнішнього впливу, сліпого, глухого і німого у ставленні до будь-якого зовнішнього, згорнутого всередині свого тіла без органів [5, с. 281-304]. Шизоаналіз ставить перед собою завдання розібратися в структурі несвідомого і вивести з нього той продуктивний елемент, який дозволить шизофреніку якщо не відкритися зовнішньому, то хоча б розширити межі свого «Я» як бажуючого.

Незадовільні чи складні умови існування викликають не тільки масовий, а й індивідуальний протест. Та й у повсякденному спокійному житті протестні настрої не зникають зовсім, набуваючи латентних форм. Нудьга і сухість повсякденного життя прийнятні тільки для втомлених від життєвої гонки людей. Ті, чий емоційний і активний в цілому потенціал великий, ті, хто ще готовий боротися за когось/щось в житті, зберігають у собі іскру протесту, здатну більш-менш спонтанно спалахнути. Тоді людина, яка вела добропорядний спосіб життя і здавалася «цілком нормальною», виплескує свій внутрішній протест, випускаючи назовні готового на все двійника.

Та далеко не кожен зважиться безпосередньо порушувати усталені норми моралі чи закону, навіть якщо (здається, що) вони несправедливі. А «тікати» в те чи інше субкультуре

або навіть контркультурне середовище у вигляді двійника або не забороняється, або не так небезпечно. Втїливши свого двійника як частину тієї чи іншої «протестної групи», особа заспокоюється. Досить комфортно в субкультурах і контркультурах, приховуючи реальне ім'я, ховатися під різними нікнеймами. Незадоволеність суспільством, його порядками, формує величезну кількість роздроблених груп і групок, представники яких йдуть у «паралельний світ», «світ-двійник», що діє за своїми правилами і законами, зручнішими для тих, хто свідомо чи несвідомо його вибирає. Протестний суб'єкт живе як «при-від-сутній» (*an-ab-wesenheit*) у світі, занурений «вдень» у рутину повсякденної реальності, а «вночі» являючись двійником чи навіть множиною двійників у забезпеченій сучасними досягненнями високої техніки комфортній для нього віртуальній реальності.

Отже як висновок можна сказати, що не тільки психічна специфіка тих чи інших осіб, а й природа типових життєвих ситуацій визначає появу двійників (хоча інколи зв'язок ту не є прямим). Класичні суспільно-економічні формації – цілісні, центровані, ієрархічно-впорядковані і т.п., маргіналізували двійників в різних сферах. Сучасному ж, розколотому та децентрованому світові, природно відповідає така ж розколота і «розмножена» особа, пов'язана із низкою можливих «Я», які виявляється досить просто і не без задоволення реалізувати завдяки створюваній сучасною технікою множинній віртуальній реальності. Проте залишається невирішеною проблема взаємодії роздвоєного/розмноженого «Я» з порівняно консервативними соціальними інституціями (державна ієрархія, правова система) повсякденної реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Ролан Барт; [пер. с фр. Г. К. Косикова]. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
2. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Жан Бодрийар; [пер. с франц Н. В. Суслова]. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. – 94 с.
3. Бодрийар Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийар; [пер. с франц С.Н. Зенкина]. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
4. Гейман Н. Задверье / Нил Гейман; [пер. с англ. М. Мельниченко]. – М.: АСТ, 2005 – 415 с.
5. Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Жиль Делёз, Феликс Гваттари; [пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов]. – Екатеринбург: У-Фактория, 2008. – 672 с.
6. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального / Славой Жижек; [пер. с англ. А. Смирного]. – М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. – 160 с.
7. Патнем Х. Разум, истина и история / Хилари Патнем; [пер. с англ М. В. Лебедева и Т. А. Дмитриева]. – М.: Практика, 2002. – 296 с.
8. Руднев В. П. Прочь от реальности: Исследования по философии текста / В. П. Руднев. – М.: Аграф, 2000. – 432 с.
9. Слоттердаик П. Критика цинического разума / Петер Слоттердаик; [пер. с нем. А. В. Перцева]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. – 584 с.
10. Фрейд З. Зловещее: [электронный ресурс] / Зигмунд Фрейд. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Freid/Zlov.php.
11. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко; [пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой]. – СПб.: А-сэд, 1994. – 392 с.
12. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Мартин Хайдеггер; [сост., пер. с нем. и комм. В. В. Бибихина]. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
13. Vardoulakis D. Doppelganger: Literature's Philosophy / Dimitris Vardoulakis. – Bronx, NY, USA: Fordham University Press, 2010 – 343 p.